

УДК 811.161.2'371(043)

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ ПОВЕДІНКА ОБРАЗНИМИ ІМЕННИКАМИ-НАЙМЕНУВАННЯМИ ОСОБИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Пефтісва О. Ф.

У статті розглянуто особливості вербалізації концепту ПОВЕДІНКА образними іменниками-найменуваннями особи в українській мові. Встановлено семантичний обсяг імені концепту, його синонімічні ознаки та етимологічна характеристика. Виявлено семантичні ознаки образного складника концепту. Визначено семантичний обсяг поняттєвого й образного складників концепту та виявлено тип кореляційного зв'язку між ними. Досліджено засоби лексикографічної фіксації образного компонента у структурі лексичного значення іменника-найменування особи.

Ключові слова: образність, образний компонент, лексичне значення слова, образні іменники-найменування особи, концепт, образний складник, семантичні ознаки.

В статье рассмотрены особенности вербализации концепта ПОВЕДЕНИЕ образными существительными-наименованиями лица в украинском языке. Установлен семантический объем имени концепта, его синонимические признаки и этимологическая характеристика. Выявлены семантические признаки образной составляющей концепта. Установлен семантический объем понятийной и образной составляющих концепта, определены типы корреляционных связей между понятийной и образной составляющими. Исследованы способы лексикографической фиксации образного компонента в структуре лексического значения существительного-наименования лица.

Ключевые слова: образность, образный компонент, лексическое значение слова, образные существительные-наименования лица, концепт, образная составляющая, семантические признаки.

The article focuses on the verbalization of the BEHAVIOUR concept with the Ukrainian nouns denoting a person. Semantic features, synonyms and etymological characteristics of the concept name have been traced. The specific character of lexicographic presentation of figurative component in the meaning of nouns denoting a person has been depicted. The semantic amount of the concept name and the figurative constituent of the concept have been ascertained, the types of correlative ties between the semantic amount of the name and the figurative constituent of the concept have been determined. The lexicographic means of fixing figurative component in the semantics of the word have been studied.

Key words: expressiveness, figurative component, lexical meaning of a word, figurative nouns denoting a person, concept, figurative constituent, semantic features.

1. Вступні зауваження

Статтю присвячено дослідженню семантики образного та поняттєвого складників концепту ПОВЕДІНКА на матеріалі образних іменників-найменувань особи (далі ОІНО) як засобу експлікації системи типових образних уявлень про поведінку людини, закріплених в українській мовній картині світу (далі КОНЦЕПТС). Це такі одиниці, як жук – 1) комаха ряду твердокрилих, в якій верхні тверді крила захищають нижні прозорі крила, за допомогою яких літають; 2) перен. розм. про людину яка поводитья як шахрай [ВТССУМ].

Вивчення проблеми образності має давню філологічну традицію [1] і демонструє різноманітність підходів і аспектів осмислення цієї категорії в теорії семасіології [18; 21]. Сучасний етап розвитку мови характеризується збільшенням інтересу до вивчення образності [3; 4; 8; 9; 13; 14; 15; 19; 20; 21], що зумовлено динамічним розвитком лексики та появою лінгвокогнітивної парадигми в науці, у центрі уваги якої знаходиться мова як загальний когнітивний механізм [5; 6; 7; 9; 10; 11; 12; 17].

Широкий обсяг лінгвістичної літератури з проблеми лексичної та фразеологічної образності, а також публікації в кінці 90-х рр. ХХ ст. словників образної лексики і фразеології свідчать про те, що дослідження образності в семасіологічному напрямку продовжує залишатися актуальним. Проте на сучасному етапі теорія образності потребує взаємодії з такими новими парадигмами лінгвістичних досліджень як антропоцентрична, лінгвокогнітивна, лінгвокультурологічна. Об'єктом дослідження постає образність як компонент лексичного значення іменників-найменувань особи, що виступають засобом експлікації образного фрагмента картини світу в сучасній українській мові. Предмет дослідження становлять семантичні особливості ОІНО образного складника концепту *ПОВЕДІНКА* в українській мові. Метою статті є встановлення та опис характеристик семантики ОІНО образного складника концепту *ПОВЕДІНКА* в сучасній українській мові. Метою статті і вибором об'єкта дослідження зумовлені такі завдання: на основі розроблених критеріїв установити корпус ОІНО, які вербалізують образний складник концепту *ПОВЕДІНКА* в українській мовній картині світу; виокремити та описати семантичні особливості ОІНО; з'ясувати специфіку лексикографічної репрезентації образного компонента у структурі лексичного значення слова. Матеріалом дослідження слугували дібрані методом суцільної вибірки іменники-найменування особи, у значенні яких міститься образний компонент. Джерелом мовного матеріалу слугував авторитетний великий тлумачний словник сучасної української мови під редакцією В. Т. Бусела (далі ВТССУМ) [22].

2. Вербалізація концепту *ПОВЕДІНКА* образними іменниками-найменуваннями особи в українській мові

Концепт *ПОВЕДІНКА*, об'єктивований 106 ОІНО, що складає 7 % від загального корпусу вибірки, належить до периферії образного складника макроконцепту *ЛЮДИНА*. Поняттєвий зміст концепту розкривається через аналіз його імені: *поведінка – сукупність дій і вчинків людини, спосіб її життя, уміння поводити себе відповідно до встановлених правил або всупереч їм, певні дії, вчинки взагалі* [ВТССУМ]. Як відомо із психології, на рівні суспільно-детермінованої діяльності людини термін 'поведінка' позначає певні дії та вчинки людини по відношенню до суспільства, інших людей та предметного світу, які розглядаються з точки зору їх регуляції суспільними нормами моральності та права [16]. Отже, основними семантичними ознаками імені концепту виступають "певні дії", "вчинки".

Аналіз синонімів імені концепту *манера, звичай* розширює семантичний обсяг образного складника такими ознаками: "звичка діяти певним чином", "спосіб поводитися, триматися в товаристві", "манера дії". Наприклад, *манера – 1) спосіб виконання дії; звичка діяти певним чином; 2) тільки у множині: спосіб поводитися, триматися в товаристві; звичай – 1) загальноприйнятий порядок, правила, які здавна існують у громадському житті й побуті якого-небудь народу, суспільної групи, колективу; 2) тільки одн.: усталений, звичний спосіб, манера дії, поведінки козо-небудь; звичка; 3) тільки одн.: ввічливість, пристойність у поведінці, манерах, дії; 4) правила гідної поведінки, прийняті в певному середовищі* [ВТССУМ]. Отже, аналіз свідчить про широкий семантичний обсяг імені концепту *ПОВЕДІНКА*, який може бути репрезентований за допомогою компаративного та акціонального фреймів (за С. А. Жаботинською) [10], які можна представити у вигляді пропозицій:

1. ХТОСЬ (людина), що поводить_{ся} ТАК, є як нібито ЦЬОСЬ (предмет) або:
2. ХТОСЬ₁ (людина), що поводить_{ся} ТАК, є як нібито ХТОСЬ₂ (тварина, людина).

Серед семантичних ознак, які репрезентують образний складник концепту, слід зазначити експліцитно марковані семи, які наводяться нижче.

Сема "балакучість" вербалізується 23 ОІНО (22 % від усіх іменників концепту): *сорока – 1) лісовий птах родини воронових з довгим хвостом і чорнобілим пір'ям, що видає характерні звуки – скрекотіння; 2) перен. про надмірно балакучу людину (жінку)* [ВТССУМ]. Як показує приклад, сема гендерно маркована. Сема "хтивість" міститься у 17 ОІНО (16 %): *самець – особина чоловічої статі у тварин, комах // чоловік як носій чоловічих статевих ознак; хтивий, сластолюбний чоловік* [ВТССУМ] і також є гендерно маркованою, але тепер мова йде про чоловіка. Самотність, яка пов'язана з відірваністю від суспільства, сім'ї, історичної реальності, також сприймається спільнотою негативно. Семантична

ознака “самотність” об’єктивується 15 ОІНО (14 %): *пустельник – людина, що з релігійних міркувань оселилась у відлюдному місці й відмовилася від спілкування з людьми; самотник // перен. людина, що живе самотньо, віддалено від людей, від їхніх турбот* [ВТССУМ]. Семантична ознака “зрадництво”, яка у свідомості спільноти асоціюється з переходом на бік ворога, порушенням вірності в коханні або дружбі, відмовою від своїх переконань або поглядів, наявна у 13 ОІНО (12 %): *Іуда – 1) за біблійною легендою – учень Ісуса Христа, який зрадив свого вчителя за тридцять срібляників; 2) зневажл., лайл. зрадник, запроданець* [ВТССУМ]. Сема “наївність” представлена 8 ОІНО (8 %): *курча – 1) пташа курки; 2) перен., розм. наївне дівча* [ВТССУМ] і сприймається як негативна поведінка людини, якій бракує життєвого досвіду, яка виявляє недосвідченість, необізнаність.

Ризик, як усвідомлена можливість небезпеки, збитків або неуспіху в якійсь справі, теж сприймається негативно, як і відлюдкувата поведінка людини, що тримається осторонь від людей, живе самотно. Семи “ризикованість”, “відлюдкуватість”, “мовчазність”, “покірність”, “консервативність”, “загадковість” рівні за чисельністю і вербалізуються 30 ОІНО (28 %). Наприклад, *камикадзе – 1) японський військовий льотчик у період Другої світової війни, що гине разом із літаком; 2) перен. про того, хто ризикує чимось важливим, суттєвим; дикун – 1) людина з племені, яке перебуває на рівні первісної культури; 2) перен., розм. відлюдна, сором’язлива людина; семантичні ознаки: тума – 1) назва людини, в якій один із батьків турок або татарин, а інший – українець; 2) темна хмара; 3) перен. про похмуру, мовчазну людину; теля – 1) маля корови, лосиці, олениці та деяких інших великих копитних тварин; 2) перен., розм., зневажл. про покірну, спокійну молоду людину; старовір – 1) послідовник, прихильник старої віри; старообрядець; 2) людина, яка дотримується старих звичаїв, звичок, смаків тощо; шарада – загадка, побудована на визначенні якогось слова за його частинами або складами, поданими описово, що можуть становити й окремі слова // перен. хто-небудь загадковий, незрозумілий* [ВТССУМ]. Таким чином, ОІНО концепту вербалізують уявлення українського етносу про негативну поведінку людини як за морально-етичними цінностями, так і з точки зору емотивно-оцінного сприйняття означуваного.

Серед образних іменників-найменувань особи концепту образне значення виникає, головним чином, у результаті кваліфікаційного переносу за регулярними метафоричними типами: “предмет → людина”, “людина → людина”, “тварина → людина”. Наприклад, *дятел – 1) лісовий з довгим, гострим та міцним дзьобом птах, який добуває їжу зі щілин кори дерева; 2) лайл. про настірливу, набридливу людину* [ВТССУМ]. Імплікаційний перенос представлений метонімічним типом “абстрактне поняття → людина”. Наприклад, *простота – 1) якість і властивість за значенням простий // свята простота – про надто довірливу, наївну людину; 2) прості, невимушені стосунки між людьми // простий народ; 3) людина, яка поводить наївно, простодушно* [ВТССУМ].

Результати кількісного аналізу лексикографічної фіксації образного компонента у іменниках-найменуваннях особи концепту наводяться у табл. 1.

Таблиця 1

Лексикографічна фіксація образного компонента іменників-найменувань особи у концепті ПОВЕДІНКА

Інформація про позначки	К-сть	%
Наявність позначок	73	69
Відсутність позначок	33	31
Усього	106	100

Результати аналізу показують, що у більшості випадків образний компонент зафіксовано позначками. Майже вдвічі менша група ОІНО не має позначок перед образним ЛСВ слова, що може свідчити про сприйняття укладачами словника образного ЛСВ як самостійної дискретної лексичної одиниці. Типи позначок, використаних для фіксації образного компонента, надано у табл. 2.

Таблиця 2

Позначки, використані для фіксації образного компонента у іменниках-найменуваннях особи концепту ПОВЕДІНКА

Тип позначки	К-сть	%	Приклади
перен.	64	88	<i>клоун – 1) цирковий артист-комік; блазень; 2) перен. про людину, що своєю поведінкою схожа на блазня</i>
зневажл.	6	8	<i>дегенерат – 1) людина з ознаками дегенерації; виродженець; 2) зневажл. людина аморальної поведінки</i>
лайл.	2	2	<i>дятел – лісовий з довгим дзьобом птах // лайл. про настирливу, набридливу людину</i>
ірон.	1	2	<i>комедіант – 1) взагалі артист // цирковий клоун; // ірон. про людину, що своєю поведінкою, учинками схожа на штукаря, фокусника</i>
Усього	73	100	

Як видно із результатів кількісного аналізу, у концепті превалюють ОІНО з позначкою *перен.*, поодинокі приклади мають позначки *зневажл.*, *лайл.*, *ірон.*, які імпліцитно вказують на образний компонент.

Образне значення виникає з першого ЛСВ (106 ОІНО, 100 %). Наприклад, *комедіант – 1) цирковий клоун; 2) ірон. про людину, що своєю поведінкою, вчинками схожа на штукаря* [ВТССУМ].

Результати семантичного аналізу свідчать, що у більшості випадків потенційні семи слугують підґрунтям для ОІНО (75 ОІНО, 71 % від усіх іменників концепту). Наприклад, *тигр – великий хижий звір родини котячих жовтогарячого забарвлення з чорними смугами // перен. про людину, що своєю поведінкою характеру нагадує цього звіра* [ВТССУМ]. Як видно із прикладу, у першому ЛСВ слова не міститься інформація про поведінку звіра, але загальні знання про цього звіра містять асоціації пов'язані з його агресивністю, раптовістю, грізністю. Цими якостями наділяється і людина. Диференційні семи є підвалинами для 31 ОІНО (29 %). Наприклад, *дегенерат – 1) людина з ознаками дегенерації; 2) перен., зневажл. людина аморальної, негідної поведінки* [ВТССУМ]. Як видно із прикладу, на диференційній семі першого ЛСВ з *ознаками дегенерації* ґрунтується образний ЛСВ.

ОІНО набувають розширення значення за рахунок додавання до семантичної парадигми образного ЛСВ. Наприклад, *маєпа – 1) високоорганізована тварина-смавець із ряду приматів, що за будовою тіла стоїть найближче до людини; 2) перен. зневажл. про людину, що сліпо наслідує чужі звички, вчинки; 3) перен. зневажл. про дуже негарну людину* [ВТССУМ]. На підставі невідповідності соціокультурному еталону, у ОІНО концепту відбувається семантичне зрушення, головним чином, у пейоративному напрямку. Наприклад, *жук – 1) комаха ряду твердокрилих, у якої верхні тверді крила захищають нижні прозорі крила, за допомогою яких літають; 2) перен. розм. про людину, яка поводить як шахрай* [ВТССУМ]. Із прикладів видно, що перший ЛСВ належить до нейтрального шару лексики, у той час як образний ЛСВ набуває погіршення значення.

Проаналізувавши емпіричний матеріал, доходимо висновку, що семантика образного складника концепту є більш конкретніша і вужча за семантичний обсяг його імені і представлена семантичними ознаками з негативним забарвленням.

Таким чином, будучи сполучною ланкою між сприйняттям, мисленням і мовою ОІНО вербалізують образний складник концепту ПОВЕДІНКА, відбиваючи більшою мірою уявлення про негативні сторони поведінки людини, такі як *надмірна балакучість, хтивість, самотність, зрадництво, наївність, ризикованість, мовчазність, відлюдкуватість, покірність, консервативність, загадковість*.

Література

1. Аристотель. Риторика. Поэтика / Аристотель ; пер. с древнегреч. О. Цыбенко. – М. : Лабиринт, 2000. – 220 с.
2. Бебчук Е. М. Образный компонент в лексическом значении русского существительного : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 "Русский язык" / Бебчук Е. М. – Воронеж. гос. ун-т, 1991. – 16 с.
3. Белехова Л. І. Образний простір американської поезії: лінгвокогнітивний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра филол. наук : спец. 10.02.04 "Германські мови" / Белехова Л. І. – К., 2002. – 34 с.
4. Бессонова О. Л. Когнитивное моделирование оценочных значений / Ольга Леонидовна Бессонова // Иноземна філологія на межі тисячоліть : наук. журнал / ред. І. С. Шевченко. – Харків : Константа, 2000. – С. 20–22.
5. Бессонова О. Л. Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивний і гендерний аспекти : дис. ... д-ра филол. наук : спец. 10.02.04 / Бессонова О. Л. – К., 2003. – 463 с.
6. Бессонова О. Л. Вербалізація концепту *ХАРАКТЕР* образними найменуваннями особи в англійській мові / О. Л. Бессонова, О. Ф. Пефтієва // Вісник № 897 Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2010. – С. 11–18.
7. Блинова О. И. Образность как категория лексикологии / О. И. Блинова // Экспрессивность лексики и фразеологии : сб. научн. тр. – Новосибирск : Изд-во НГУ, 1983. – С. 3–11.
8. Воркачев С. Г. Концепт счастья: понятийный и образный компоненты / С. Г. Воркачев // Известия РАН. Серия лит-ры и языка. – 2001. – Т. 60, № 6. – С. 47–58.
9. Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода [Электронный ресурс] / Валерий Закиевич Демьянков // Вопросы языкознания, 1994. – № 4. – С. 17–33. – Режим доступа к статье: <http://www.infolex.ru/Cogni.html>. – Назва з екрана.
10. Жаботинская С. А. Теория номинации: когнитивный ракурс / Светлана Анатолиевна Жаботинская. Вестник МГЛУ. – М. : Московский гос. лингвистический ун-т, 2003. – Вып. № 478. – С. 145–164.
11. Карасик В. И. Антология концептов / В. И. Карасик, И. А. Стернин. – М. : Гнозис, 2007. – 512 с.
12. Коралова А. Л. Семантическая природа образных средств в современном английском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 "Германские языки" / А. Л. Коралова. – М., 1975. – 10 с.
13. Королева О. Э. Субстантивная метонимия как образное значение / О. Э. Королева // Бодуэновские чтения: Бодуэн де Куртенэ и современная лингвистика : междунар. науч. конф. : Труды и материалы : в 2 т. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2001. – Т. 1. – С. 16–18.
14. Лебедева М. С. Образные аспекты семантики имени существительного в современном английском языке : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 "Германские языки" / Маргарита Семеновна Лебедева. – М., 1981. – 28 с.
15. Мещеряков Б. Г. Большой психологический словарь / ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко [Электронный ресурс]. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2004. – М. : Олма-пресс. – 666 с. – Режим доступа к словарю: <http://vocabulary.ru/dictionary/30/>. – Назва з екрана.
16. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : Восток-Запад, 2007. – 314 с.
17. Потебня А. А. Мысль и язык [Электронный ресурс] / Александр Афанасьевич Потебня. – К. : Синта, 1993. – 189 с. – Режим доступа к книге: http://philologos.narod.ru/potebnja/poteb_lth.htm. – Назва з екрана.
18. Рут М. Э. Образная номинация в русской ономастике : монография / Мария Эдуардовна Рут. – М. : ЛКИ, 2008. – 192 с.
19. Соловій У. В. Оцінно-образна номінація у структурі художнього тексту (на матеріалі української "малої прози" кінця ХІХ – початку ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Соловій У. В. – Івано-Франківськ, 2003. – 24 с.
20. Телия В. Н. Роль образных средств языка в культурно-национальной окраске миропонимания / В. Н. Телия // Этнопсихолінгвістическіе аспекти преподавания иностранных языков. – М., 1996. – С. 82–89.

21. Юрина Е. А. Комплексное исследование образной лексики русского языка : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 "Русский язык" [Электронный ресурс] / Е. А. Юрина. – Томск, 2005. – 47 с. – Режим доступа к автореферату : <http://sun.tsu.ru/mminfo/0207-46260/020746260.pdf>. – Назва з екрана.
22. Великий тлумачний словник сучасної української мови / ред.-уклад. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ "Перун", 2001. – 1440 с. [ВТССУМ]